

LIETUVIŲ KALBOS NEVEIKIAMOSIOS RŪŠIES DALYVIO NEGIMININĖ FORMA IR TEKSTAS

NIJOLĖ LUKŠYTĖ

Lietuvių kalbos neveikiamosios rūšies dalyvio negimininė forma sudaro apie 40%, iš kurių 28,8% tenka sakiniams, turintiems veiksnį, išreikštą neapibrėžiamaisiais bevardės giminės įvardžiais. Agensas (veikėją reiškiantis papildinys) apima 19%, kas viršija agenso formų vidurkį (13%), taip pat gimininių formų su agensu skaičių (9%). Negimininės formos P_m (esamojo l. dalyvis) gausesnis (20%) negu gimininės (14%). Negimininės formos P_m sudaro 48% visų P_m , o P_t (būtojo l. dalyvis) – 38% visu P_t . Būdingiausias negimininių formų predikato tipas – formos, vartojamos be veiksnio ir be agenso, sudarančios negimininio predikato branduolį (53%). Juo ir pradadam savo tyrinėjimą.

Pirmiausia norėtume atkreipti dėmesį į negimininę formą kaip gramatinę kategoriją. Pastarąją mes suprantame kaip formos ir vertės vienybę. Reikia pabrėžti, kad šis supratimas susijęs su metodologinio pobūdžio dalykais, būtent su kalbos objekto sąvoka. Gramatika kaip kalbos mokslo objektas atitinka F. de Sosiūro kalbos kaip bendravimo priemonės supratimą: į kalbą žiūrima kaip į individo duotybę. Teoriniu požiūriu toks teiginys yra neįprasmintas, nes „gramatinis“ kalbos supratimas neįpareigoja „kalbą“ atskirti nuo „individo“, t. y. kurti kalbos kaip reiškinio mokslinį vaizdą. Kadangi tai yra uždavinys, išeinantis iš šio straipsnio ribų, trumpai pažymėsime, jog kalbos reiškinio teorinis vaizdas kuriamas kaip to reiškinio esmės atskleidimas. Išities taškas yra tai, jog kalba ontologiniame plane egzistuoja kaip idealus reiškinys, ir jo mokslinis vaizdas susidaro kaip įvairaus tipo idealybių visuma – loginė sąvoka, semantika, taip pat idealumo kaip kraštutinio laipsnio abstrakcijos, simetriškos materijai, materialus įkūnijimas. Kalba kaip kalbotyros objektas – tam tikra idealumo atmaina, sudaranti semantikos kaip idealaus turinio ir kalbinės formos kaip kalbos dalies turinio tam tikro aspekto atskleidimo vienybę. Toks požiūris į kalbos objektą leidžia atskirti objektyvios tikrovės atspindį kaip loginę (psichologinę) kategoriją nuo to atspindžio, kuris užfiksuotas kalbos objekto struktūroje ir sudaro savarankišką ontologinę sąvoką. Taigi gramatinę formą mes suprantam kaip idealizuotą abstrakciją, o ne konkretaus žodžio, susijusio su daikto ar jo charakteristikos vaizdu, formą. „Vertė“ kaip tos formos turinys nėra lygiavertė „bendrajai reikšmei“, kadangi tai ne semantinio lygmens sąvoka, o sąvoka, atitinkanti kalbos objekto formos idealybę.

Gramatikoje negimininė forma charakterizuojama reikšmėmis, kurios apibūdina veiksmo ir veikėjo santykio tam tikrus aspektus: ji laikoma pasyvi-

ne, nors nurodoma pasyvumo formalus charakteris [Geniušienė, 1972]; taip pat jai priskiriama modalinė netiesiogiai patirto veiksmo reikšmė [Ambrasas, 1979, p. 189]. Tačiau mums atrodo įmanoma negininingę formą (NF) traktuoti ne tik konkretaus veiksmo kaip žodžio formos semantinio turinio atžvilgiu, bet ir sieti tą turinį su į jį implikuojamais morfoliginiais ir sintaksiniais pakeitimais. Vadinasi, NF veiksmo gramatinė reikšmė yra neatsiejama nuo sakinio, realizuojančio vienietį predikatą (su pirmuoju aktantu – veiksmo subjektu), transformacijos. Jos esmė ta, kad iš situacijos nušalinamas pirmasis aktantas, o pati situacija tarsi suspaudžiama, tampa „neartikuliuota“. Aktanto anuliavimas leidžia veiksmą charakterizuoti kaip beasmenį [Ambrasas, 1979, p. 200]. Situacijos „sutraukimas“ susijęs su bendresnio pobūdžio sakinio sąvokos deformacija: aktanto sąvoka neatskiriama nuo denotato kaip daiktavardžio, kuris kartu su predikatu apibūdina sakinį kaip tam tikrą objektyvios tikrovės atspindžio kategoriją; predikatas fiksuoja „įvyki“ kaip denotato – objektyvios tikrovės materialaus elemento – teigimą, jo buvimo įrodymą. Aktanto, o kartu ir denotato eliminavimas keičia ir „įvykio“ statusą, nes keičiasi ir perduodamos objektyvios tikrovės vaidzdas: denotatas atjungiamas nuo egzistavimo laike, dėl to ir „įvykis“ tampa amorfiniu. „Amorfinis įvykis“ koreliuoja su „neartikuliuota situacija“, kuri fiksuojama kaip „sutraukiama“ (P_m) arba „sutraukta“ (P_t). Grįžtant prie veiksmo sąvokos, fiksuojamos NF, galima išskirti tris subjekto tipus, apibrėžiančius to veiksmo pobūdį: 1) veiksmas priskiriamas apibendrintam veikėjui, 2) veiksmo veikėją galima konkretizuoti agensu, 3) veiksmas gali būti traktuojamas kaip beasmenis.

Beveiksnės ir beagentinės NF vartojimas tekste atskleidžia dar vieną apibendrinto veikėjo aspektą. Tam tikros leksinės grupės veiksmazodžių NF leidžia teksto situaciją įvertinti objektyvinės nuomonės kaip „aukščiausios instancijos“ pasireiškimo aspektu; NF fiksuoja tos situacijos vertinimą socialinių ir moralinių normų, reguliuojančių kolektyvinę būtį, požiūriu. Tai socialiniai aktai, liečiantys 1) kalbą, mintį, suvokimą (sakoma, kalbama, suprantama, nepaaiškina, neužmirštama, matyta, girdėta etc.), 2) atsiradimą, tapumą (daroma, padaryta), 3) draudimą ar skatinimą (uždrausta, užginta, leidžiama, laikoma, galima, parašyta, liepta, įsakyta), 4) neišvengiamybę (skirta, lemta), 5) visuomeninių aktų rezultatą ar reiškinių struktūrą (baigta, sutarta, suderėta, sutvarkyta). Taigi, NF aktualizuoja žmonių bendravimo visuomeninę esmę. Jai būdingas tam tikras vartojimo dažnumas: pasakyta, parašyta – 26, uždrausta, užginta – 12, padaryta – 18, skirta, lemta – 18, matyta, regėta, girdėta – 15, (ne)leidžiama – 7. Šios žodžių formos gali sudaryti atskirus posakius: kaip sakoma, kaip parašyta, taip sutvarkyta, kaip įprasta, kur tai matyta, sumanyta – padaryta. NF pabrėžia konkretaus akto ar situacijos žmogiškąjį charakterį, akcentuoja ją visuomenišką reikšmę. Ji atitinka veiksmazodžius, turinčius daugiau negu vieną aktantą (sakyti ką nors kam nors), bet situacijos „sutraukimas“, kaip pirmo aktanto nušalinimas, implikuoja ir kitų aktantų nušalinimą. Pavyzdžiai: (1) *Mes visi suaugę, ir visi turim vienodas teises. Bent to šiais laikais žiūrima. Bent tiek.* (Bieliauskas, 270); (2) *Jeigu būtute apsišvię, tai ir žinotute,*

kaip reikia raganas išbandyti. Štai, net knygoje parašyta (Boruta, 313); (3) – Kur tai regėta ir girdėta, kad sašas vežimą apverstų! (Mikelinskas, 431); (4) Saulėje kepintis jam nebuvo leidžiama nei gegužyje, nei birželyje (Sluckis, 131).

NF kaip apibendrinta veikėjo forma gali reikšti tokį veiksmą, kuris reziuuoja tam tikrą teksto situaciją, išplaukiančią iš teksto struktūros vieneto (сверхфразовое единство) temos. Situacija aktualizuojama personažais, dalyvaujantiems tam tikrame gyvenimo akte. „Sutruaktinė“, situacija kaip to akto įvardijimas, priartėja prie veiksmožodinio daiktavardžio. Pavyzdžiai: (5) Tegu dabar nemano, kad aš tokia jau prasta ir kad ant manęs galima tik-tai rėkti. Štai sėdžiu greta jų staliuko, ir už mane mokama. Ir net daugiau, negu už jas (Baltušis, 78); (6) Gulėjo tamsoj vienas, atvirom akiū ir galvojo, kad daug jau padaryta, tikiai pabaigos tų darymų nė iš tolo nematyti (Baltušis, Juza, 52); (7) Viskas. Apsinėšta. Aptemo lyg paėmus tris iš karto (Bieliauskas, 178), (8) Ir viskas nutįsta į begalinį ėjimą paskui plūgą. Pava-sarį, vasarą, rudenį. Eita; eita... Ir dabar einama; ir ateity bus tas pat (Mi-kelinskas, 443).

NF vartojimas pabrėžia tam tikrą siužetinį akcentą: (5) – herojės vertės pajautimą, (6) – darbo prasmę ir rezultatą, (7) – fiziologinę būseną, (8) – metaforišką gyvenimo kelio apibendrinimą.

Pereiname prie NF, turinčios veiksnį. Tokie sakiniai sudaro 28,8%; jų veiksnys išreikštas neapibrėžiamaisiais įvardžiais „viskas, niekas, kas, kažkas, tai“, taip pat santykinium „tai, kas“. Abstraktus denotatas įvardija situa-cijos neartikuluotumą. Pavyzdžiai: (9) Svetainėje v i s k a s buvo sversta (Mikelinskas, 592); (10) Ema guli iki pietų, tyso, ko jai, sakykit, skubėti. V i s k a s išplauta, suglaistyma, ištyginta, – kol Marta dar gali, tol... (Bie-liauskas, 100); (11) Žiūrėk, k a s panosėj padėta (Mikelinskas, 74); (12) Taip, iš pradžių jai pasiveideno statinys iš rūko, vilčių ir padrikų sap-nų, kai susijaukia t a i, k a s nebūta ir k a s būsima (Sluckis, 410); (13) N i e k o nesurasta, tamsta leitenante! (Baltušis, Juza, 179).

Veiksnys gali būti laikomas apibendrinto veikėjo veiksmo objekto įkū-nytoju, o pats veikėjas gali būti konkretizuotas agensu. NF su veiksniumi ir agensu sudaro vartojimo periferiją (2,7%), tačiau į šią grupę verta atkreip-ti dėmesį teoriniu požiūriu, nes ji išryškina veiksnio problemos lietuvių k. gramatikoje komplikuoatumą. Mat agensas kaip veiksmo subjekto reiškėjas gali būti laikomas veiksniumi [Balkevičius, 1963, p. 78]. Tačiau tokio tipo sakinys, kaip „Tai Dundulio statyta“ suteiktų galimybę kalbėti apie du veiksnius. Nenorėdami kelti teorinį klausimą apie sakinio dalies sąvokos turinį, pabandysime rasti galimybę neatimti iš agenso netiesioginio papil-dinio funkcijos tuo pagrindu, jog jis, būdamas denotatu, turi tiesioginį ryšį su predikatu kaip neartikuluota situacija. Agensas, išreikštas vardažodžio genityvu (N_G), yra veiksmo subjektas, nušalintas nuo situacijos aktanto funkcijos, taigi, neatliekantis veiksnio pareigų, nors išliekantis šalia „sutrauk-tos situacijos“ kaip jai priklausantis elementas, net, jei semantiškai židrint, apibendrintas veiksmas ar jo rezultatas yra N_G priklausomybėj (genitīvus possessivus [Ambrasas, 1979, p. 203]). Denotatas veiksniumi būna tada, kai

teigia objektyvios tikrovės daiktiskumą ryšyje su jį predikuojančiu „įvykiu“. Kadangi NF fiksuoja „įvykio anorfiškumą“, išnyksta ir denotato savarankiškumas kaip esminė kalbos sąvoka (predikacijos subjektas), formuojama objektyvios tikrovės atspindėjimo dialektikos. Taip pat galima pažymėti, kad agenso, kaip sakinio dalies turinys, yra platesnis negu veiksmo subjekto reiškinys.

Reiktų atkreipti dėmesį į tai, kad NF, reiškianti apibendrintą veikėją, yra sinonimiška neapibrėžto veikėjo trečiojo veiksmažodžio asmens formai. E. Geniušienė [M, 1973] šią problemą traktuoja semantiškai—sintaksiškai plane; mums atrodo, jog tų formų specifiškumas labiau išryškėja teksto kategorijos aspekte, kurią mes suprantame kaip tam tikrą denotatų (vardažodžių kaip daiktiskumo reiškiųjų) struktūrą, priklausančią nuo komunikatyvinių uždavinių. E. Geniušienė pažymi, jog mažiausiai sinonimiškos trečiojo neapibrėžto asmens formos formai NF būna tada, kai jos vartojamos dialoguose, o tai, mūsų nuomone, yra susiję su dialogo kaip specifinių komunikacinių uždavinių sprendimo tekstine išraiška. Pavyzdžiai: (14) — *Visus žydus sušaudė žyvrduobėse. Paslėpkite, žmonės gerieji* (Sluckis, 1972); (15) *Kalba, rašote knygų, dėstytojai?* (Sluckis, 138); (16) *Apsibrozdino, susikruvino, bet gyva... Lenda į kalnus, kas netingi* (Sluckis, 119); (17) ... *Moterų už tai nekaltina, Auri Gal ir prašiau išeiti nepamenu* (Bieliauskas, 368).

Trečiojo neapibrėžto asmens forma aktualizuoja veikėją neatskiriamai nuo „įvykio“, apie kurį praneša adresantas; tokiu būdu į situaciją įtraukiamas denotatas (elipsio pavidalu) tarnauja situacijos dalyvių kaip konkretaus socialinio fono personažų aktualizacijai ((14), (15)). Minėta veiksmažodžio forma su eliptiniu denotatu leidžia apibendrintą veikėją sutapatinti su konkrečiu denotatu — situacijos dalyviu, kas padeda išryškinti situaciją kaip stereotipinę ((16)). Posakis su neapibrėžta veikėjo forma įgauna, sentencijos pobūdį, kas rodo, jog adresantas, komentuodamas situaciją, naudojasi kolektyvine patirtimi, nes ją suvokia kaip bendražmogiškosios situacijos konkretų atvejį ((16), (17)).

Neapibrėžto asmens forma susijęs ir su pasakojamojo teksto prigimtimi. Pavyzdys: (18) *Vokietis gestapininkas ketino išsivaryti visus pagal instrukciją, buvęs mokinys atkalbėjo. Žydą suvarpė kulkomis nė valandai nepraslinkus, pakeliui į žyvrduobes. Tėvų sušaudė po dviejų dienų kalėjimo kieme, tarp dviejų prikrautų sunkvežimių* (Sluckis, 175).

Apibendrintas veikėjas leidžia įvykiams būti vieno teksto struktūros vieneto elementais: atskleidžiančiais seriją nelaimių, sąlygotų konkrečių socialinių įvykių. Veiksmažodžio forma tekstą daro gyvesnį ir vaizdingesnį, kadangi įvykiai, išdėstomi ant laiko ašies, atveria tam tikrą perspektyvą. Tiesioginio papildinio prepozicija parodo, jog yra galimybė denotatą išreikšti veiksmu, vartojant pasyvą, tačiau tokia galimybė neišnaudojama kaip neatitinkanti komunikacijos tikslo, kuris lemia ir teksto struktūrą.

Mums lieka aptarti beveiksnes NF, turinčias agensą. Jos sudaro 19%. Agensas labiau būdingas P_t formoms (110:510), negu P_m (15:131). Gramatikoje šios formos charakterizuojamos kaip reiškinčios netiesiogiai patirtą veiksmą

ir priskiriamos netiesioginei nuosakai (imperceptyviui). Pavyzdžiai: (19) *Kad čia neseniai gulėte žmogaus, teliudijo priplakti prie žemės miežiai* (Mikelinškas, 382); (20) *Tikra liepa, kaktu jai aukšta, akys mėlynos, plaukai kaip linas. Tikrai geiųjų merginų pasiūgėta po karo* (Baltušis, Juza, 134); (21) *Ir jis, ir ji ilgai neįžniogo (...) Paskui abiejų miegota, nes Aloyzų pažadino balsas* (Sluckis, 255); (22) *Pasakė šitaip, o akimis – vogčia sau už nugaros: ar užsnigo, kur jo esta buvo, pėdos mintos* (Baltušis, Juza, 198); (23) *Taip, matyt, buvo nulemta istorijos (...)* (Bieliauskas, 198).

Galima pažymėti modalines veiksmo puses: veiksmą, nustatomą pagal rezultatą ((19), (20), (21)), netikėtai aptiktą (admiratyvas) (20); tačiau (23) pavyzdys jokio modalinio niuanso nefiksuoja. Tai tokios reikšmės, kurias V. Ambrazas priskiria netiesioginei nuosakai, nors minėtas autorius negiminines formas nepriskiria prie šios nuosakos raiškos būdų (priešingai J. Balkevičiui, N. Sližienei, E. Geniušienei) [Ambrazas, 1979, p. 199], nes mano, jog netiesioginė nuosaka reiškia tikty aktyvinės formos dalyviais. Modalumas, kaip gramatinė kategorija, atspindi situacijos įvertinimą, duotą šnekos subjekto. Mums atrodo, jog NF galima vertinti ir platesniu mastu, ją laikant ne tik veiksmo specifikos, bet ir „įvykio“ sąvokos aktualizuotoja. Jau atkreipėme dėmesį, kad NF žymi „amorfinių įvykių“, atitinkantį „sutrauktai“ situacijai. Tačiau aģenos vartojimas rodo, jog yra konkretus veiksmo subjektas, kuris, kaip denotatas, tekste yra būtinas. Mums atrodo, jog NF reikia traktuoti kaip specifinę įvykio perdavimo formą; tai „deformuoto“ įvykio forma, kuri įgalina jį traktuoti kaip subjektyvizuotą. Todėl galima manyti, jog įvykio sąvoka kalboje yra realizuojama ir kaip neutralus objektyvios tikrovės atspindys, ir kaip atspindys, formuojamas neatskiriama nuo komunikacijos. Ta prasme NF galime charakterizuoti terminu „imperceptyvas“, kas rodo, jog ji „įvykių“ kaip sąvoką, atspindinčią tikrovės tam tikrą pusę, yra implikuojamas „šnekos subjektas“. Taip suprantamas „įvykis“ nėra semantinė sąvoka, iliustruojanti siužetą. Tai tam tikro lygmens predikato charakteristika – denotato teigimas tokia predikacijos forma, kuri įteisina veiksmo dinamizmą kaip laiko ir veiksmo dialektiką.

Todėl logiška, kad NF būdinga ir tokiam veiksmažodžiui, kaip „būti“, savo leksine prasme sutampančiam su predikato funkcija teigti denotato buvimą kaip objektyvios tikrovės atspindžio būdą. Veiksmažodžio „būti“ negimininė forma sudaro 13%, iš jų 83% P_f, 17% P_m. Pavyzdžiai: (24) *Taigi, visokių kaimelyje senųjų ir jaunikaicių esama* (Sluckis, 67); (25) *Neblogos širdies moterėlės vis dėlto būta tos Uršulės* (Boruta, 191); (26) (...) *pavasarij, prieš pat sekmines, dėdė Lukas vos nesudėgė, kai važiuodamas namo, užsnūdo savo bėdoje ir ten pradėjo rakti. Mat ten būta sauso šieno ir šiaudų kūlio* (Mikelinškas, 151).

Reziumuojant negimininės formos ryšį su tekstu, reikia pažymėti, jog ši forma negali būti laikoma veiksmo, kaip veiksmažodžio semantinio turinio, aktualizatoriumi, lygiai taip pat, kaip ir teksto sąvoka negali neimplikuoti denotato sąvokos. Savo ruožtu denotatas yra ir sakinio, kaip objektyvios tikrovės skaidos formos (subjekto ir predikato vienovės), elementas, taip pat ir situacijos aktanto įkūnytojas, todėl NF, kaip gramatinė forma,

fiksuoja ne tik konkrečiau veiksmo vaizdą veikėjo atžvilgiu, bet ir tuos poslinkius, kurie susiję su denotato eliminavimu iš pirmojo aktanto pozicijos, kas randa atgarsį ir teksto lygmenyje.

NERODOVĀ FORMA LIŤOVSKOJO STRADATELĖNOJO PRICĖSTĖJĖ I TEKST

N. LUKŠITE

Резюме

Рассмотрение неродовой формы литовского страдательного причастия как актуализатора определенного отношения действия и субъекта не исчерпывает ее содержания, которое определяется механизмом ее образования как „свертывания“ ситуации, элиминирующего первый актант и „событие“ делающего „аморфным“. Употребление этой формы является текстово-значимым постольку, поскольку элиминированный актант представляет собой денотат, обозначающий предметность и претендующий на элемент текста. Отстранение денотата как нереализованного персонажа имеет отношение к решенной теме СФЕ, поскольку неродовая форма, фиксирующая это отстранение, дает возможность обобщить текстовую ситуацию и своеобразно именовать ее. Воплощая обобщенный деятель, неродовая форма глаголов, фиксирующих способы общения и регулирование поведения социума, выражает „коллективное мнение“, имеющее отношение к определенной сюжетной ситуации. Эти функции характерны для бесподлежащих и безагенсных неродовых форм, составляющих 53%. Агенсные неродовые формы (19%), конкретизирующие обобщенного деятеля, нзми трактуются как формы субъективированного события (имперцептив), при которых денотат остается как обязательное текстовое понятие.

LITERATŪRA

Ambrasas, 1979 – A m b r a z a s V. Lietuvių kalbos dalyvių istorinė sintaksė. V., 1979. 254 p.

Balkvičius, 1963 – B a l k e v i č i ū s J. Dabartinės lietuvių kalbos sintaksė. V., 1963. 479 p.

Geniušienė, 1972 – G e n i ū š i e n ė E. Dėl pasyvinės intransityvinių veiksmažodžių formos // Kalbotyra. 1972. T. 24, šqs. 1. P. 27–32.

Geniušienė, M., 1973 – Г е н ю ш е н е Э. М. Соотношение литовских неопределенно-личных и пассивных конструкций // Лингвистические исследования, 1972. Ч. 1. М., 1973. С. 115–139.

GROŽINĖ LITERATŪRA

Baltušis – B a l t u š i s J. Abiše. V., 1974. 327 p.

Baltušis, Juza – B a l t u š i s J. Saknė apie Južą. V., 1979. 259 p.

Bieliauskas – B i e l i a u s k a s A. Ramūs laikai. V., 1984. 446 p.

Boruta – B o r u t a K. Baltaragio malūnas. V., 1962. 259 p.

Mikelinskas – M i k e l i n s k a s J. Kur lygūs laukai. V., 1981. 600 p.

Sluckis – S l u c k i s M. Kelionė į kalnus ir atgal. V., 1981. 545 p.

Vilniaus universiteto
Prancūzų k. katedra

[teikta
1989 m. balandžio mėn.